

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПОБУДОВИ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ПСИХОДІАГНОСТИКИ ОБДАРОВАНОСТІ

Анотація

У статті представлена концептуальна модель психодіагностичного обстеження обдарованих дітей та молоді, спрямована на розкриття системної взаємодії психічних можливостей індивіда.

Ключові слова: обдарованість, психодіагностика, соціальна ситуація розвитку, принципи діагностики обдарованості.

Аннотация

В статье представлена концептуальная модель психодиагностического обследования одаренных детей и молодежи, направленная на раскрытие системного взаимодействия психических возможностей индивида.

Ключевые слова: одаренность, психодиагностика, социальная ситуация развития, принципы диагностики одаренности.

Отдельные измерения по шаблону, без идеи и интуиции об общем строении вряд ли могут сдвинуть нас с места... Задача методики заключается не только в том, чтобы научить измерять, но и в том, чтобы научить видеть, мыслить, связывать...

Л.С.Выготский. Диагностика развития и педагогическая клиника.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку психологічної науки до найважливішого її завдання правомірно віднести вирішення проблеми становлення обдарованої особистості. Пояснюється це тим, що нові умови і перспективи розвитку суспільства, нагальні тенденції науково-технічного і соціально-економічного прогресу висувають все нові й нові вимоги до підготовки підростаючого покоління, яке стане в майбутньому запорукою успішного існування людської спільноти.

Але між усвідомленням проблеми і практичним втіленням у навчально-виховному процесі спеціалізованих програм з розвитку обдарованості виникають значні труднощі, пов'язані насамперед з недостатньою визначеністю теоретичних питань, що врешті-решт викликає численні практичні ускладнення. Так, спроби виявлення, а тим більше прогнозу обдарованості на основі використання окремих методів і методик психологічної діагностики

часто не дає бажаного результату. Накопичений в даній сфері великий емпіричний матеріал є суперечливим, потребує поглибленого теоретичного та емпіричного аналізу, узагальнення і систематизації, розробки надійної системи психодіагностичного обстеження обдарованих дітей та молоді.

Про недостатність теоретичної обґрунтованості системи виявлення та відбору обдарованої молоді наголошувалося також в “Концепції Державної програми роботи з обдарованою молоддю на 2006-2010 роки” (розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 квітня 2006 року № 202-р).

Проблема методологічних основ психологічної діагностики обдарованості в науці систематично не розроблялась. У теперішній час наявні роботи з загальних проблем психодіагностики (провідні вітчизняні дослідники – Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов, зарубіжні – А. Анастасі, П. Клайн, К. М. Гуревич, О.О. Бодальов, В.В. Столін, Я.О. Пономарьов), психодіагностики здібностей та особистісних чинників обдарованості (українські дослідники – О.В. Бобирь, Л. Ф. Бурлачук, О.Г. Виноградов, Ю.З.Гильбух, О. В. Зазимко, Д.К.Корольов, Р.О.Пономарьова, В.В.Рибалка, зарубіжні – Г. Айзенк, Дж. Равен, Т.Торренс, Д. Б. Богоявленська, В. М. Дружинін, Ф. М. Юсупов, Л. Т. Ямпольський). Проте незважаючи на численність концепцій, наукових шкіл, авторських програм щодо ідентифікації обдарованості в галузі психодіагностики все ще відсутні загальні методологічні настанови, теоретичні уявлення, пріоритетні завдання дослідження. Саме тому переважна більшість питань з проблеми психодіагностики обдарованості не розв’язана як через відсутність загальних теорій інтелекту, творчості, особистісних рис, так і внаслідок недостатньої розробленості теорії та методів психометрії.

В умовах інтеграції до європейського освітнього простору реалізація державної політики у сфері створення сприятливих умов для пошуку обдарованих дітей та молоді, забезпечення оптимального розвитку їх творчого, інтелектуального та духовного потенціалу вимагає проведення спеціальних психологічних досліджень з метою розробки такої моделі

ідентифікації обдарованості різних типів на етапах вікового зростання особистості на основі ідеї гнучкої побудови процедури психодіагностичного обстеження обдарованих, коли зміст і орієнтація наступного етапу визначається результатами попереднього. Застосування такої моделі психодіагностики обдарованості дозволить, з одного боку, з'ясувати „динаміку інтелектуального розвитку обстежуваного індивіда та його індивідуальності в цілому” (15-74), а з другого – побудови для нього індивідуальної стратегії психічного розвитку на основі створення умов для розвитку ресурсів особистості.

Мета статті – визначити принципи і структуру побудови моделі психодіагностичного обстеження обдарованих дітей і молоді, орієнтованої на повноцінне розкриття потенціалу всіх сфер психіки і здібностей обдарованого індивіда у відповідності з його індивідуальними особливостями і завданнями вікової соціалізації.

Результати теоретичного аналізу. На початку ХХ ст. (до 1917 р.) процес становлення і розвитку психодіагностики (психологічного тестування) в Росії пов'язувався педагогами з надією одержати за допомогою використання тестів „відомості про ступінь обдарованості учнів, особливості їх особистості, здійснити діагноз і прогноз психічного розвитку. Робилися спроби організації при школах кабінетів для експериментально-психологічного (тестового) обстеження учнів. Прихильники природничо-наукового напрямку в розвитку психології (А. П. Нечаєв, Н. Е. Румянцев, Г. І. Россолімо та інші) активно сприяли розповсюдженню ідей тестування, часто-густо подібно своїм західним колегам, покладаючи на тести занадто великі надії” [1, с. 84-85].

Саме в цей період Г. І. Россолімо здійсненна спроба комплексного оцінювання рівня основних психічних функцій і пізнавальних можливостей людини у різні періоди життя (від 8,5 до 32 років). На основі розробленої системи теоретичних уявлень про структуру особистості та інтелекту автор сконструював тест (шкалу) для вимірювання рівня загальних здібностей. Система охоплювала 11 процесів, які відносяться до сфери уваги, волі, сприйнятливості, запам'ятовування, асоціативних процесів і дозволяла, на

думку автора, графічно зіставити рівні обдарованості обстежених („Психологические профили”, 1910). Систему діагностики обдарованості (профілі Г.І. Россолімо) можна розглядати як першу спробу створення інструментарію для різнобічної та багаторівневої оцінки психічного розвитку особистості. Не менш значущі й дослідження Ф. Е. Рибаківа, який розробив тест визначення рівня просторової уяви: за взірцем тесту „Фігури Рибаківа” створювалися численні тести за кордоном, які використовуються і сьогодні, зокрема, тест інтелекту, запропонований Р. Мейлі в 1955р. Доля всіх дореволюційних тестологічних розробок у Росії — забуття на батьківщині, але використання і розвиток (часто під іншими іменами) за кордоном” [там само, с. 85].

У радянський період (20-30 роки) практика тестування широко застосовується в педології й психотехніці (М. С. Бернштейн, П. П. Блонський, С. Г. Геллерштейн, М. Д. Левітов, Г. О. Люблінська, Г. І. Россолімо, І. П. Шпільрейн, В. М. Екземплярський та інші). Особливе значення мають праці В. М. Екземплярського (1923, 1927), які вперше заклали основи цілісного особистісного підходу до обдарованості, що визначалася ним як своєрідне поєднання інтелектуальної, емоційної та вольової сфер особистості. У теоретичному плані значення праць В. М. Екземплярського полягає в тому, що проблема обдарованості розглядалася у зв'язку з проблемою індивідуальності “у сенсі розкриття сутності індивідуальності взагалі”, а не як визначення конкретно даної особистості. Зумовлено це тим, на думку автора, що “проблема обдарованості становить лише частину проблеми індивідуальності, яка є “однією з центральних у сучасній емпіричній психології” [17, с.4]. Разом з тим, глибокий аналіз найбільш типових схем і прийомів виміру обдарованості (Г. І. Россолімо, В. Штерна, Е. Меймана, А. Біне, А. Нечаєва, Меде-Піорковського та інших) дозволив автору зробити висновок про “необхідність переходу на ґрунт суворо *диференційно-психологічного дослідження* [розрядка автора, там само, с.134]. Заслуга В. М. Екземплярського полягає насамперед у тому, що ним були визначені шляхи наукового і практичного розв'язання

проблеми обдарованості, яка включала “не тільки визначення кількісних розбіжностей— висоти розвитку визначеної функції, а й установлення якісної своєрідності тієї чи іншої функції у даного індивіда (тип уяви, тип уваги, тип фантазії тощо)” [розрядка автора, там само, с.102]. Зазначимо, що завдання (у вигляді чорнильних плям, незакінчених малюнків, трансформації образів), запропоновані автором для вимірювання фантазії були через 30-40 років покладені в основу деяких американських тестів креативності.

Основну увагу українські дослідники (А. М. Мандрика, М. Ю. Сиркін, Л. С.Виготський) приділяють теоретичним аспектам прикладної статистики в психологічному тестуванні, критеріям точності тестових випробувань, розробці вчення про психологічний діагноз, його особливості та етапи. Л. С. Виготський, зокрема, щодо методів вивчення дитини виділив два зовнішньо протилежні, але внутрішньо взаємопов'язані напрямки: 1) „розчленування психологічних функцій та з'ясування їх якісної своєрідності та відносної незалежності розвитку (моторної, креативної та іншої обдарованості)”; б) „динамічного об'єднання цих функцій, розкриття цілісності особистості дитини та з'ясування складних структурних і функціональних зв'язків між розвитком окремих сторін особистості” [курсив Л. С. Виготського, 3, с.325-326]. Сформульовані автором три пріоритетні принципи дослідження дитини і нині залишаються актуальними: 1) розділення здобування фактів та їх тлумачення; 2) максимальна спеціалізація методів дослідження окремих функцій; 3) динамічне і типологічне тлумачення одержаних фактів у дослідженні з метою діагностики. При цьому Л. С. Виготський особливо підкреслював необхідність розрізняти психологічне вимірювання і психологічний діагноз, їх нетотожність: „Психологія дає тільки відправну точку для аналізу або намічає канву для складання картини. Клінічні або діагностичні методи вимагають не тільки точного вимірювання, але й творчого тлумачення” [там само, с.313]. Разом з тим автор наголошував на необхідності дворівневої діагностики, спрямованої не лише на виявлення „актуального” рівня розвитку, але й „зони найближчого розвитку” дитини, вважаючи, що саме „динамічне” тестування спроможне допомогти психологу

виявити її прихований потенціал.

Інтенсивні психодіагностичні дослідження у вітчизняній психології супроводжувались гострими теоретичними дискусіями про природу індивідуальних відмінностей, способи їх виявлення і вимірювання, роль спадковості та виховання у психічному розвитку дітей. Водночас одержані результати не узгоджувалися з вченням про загальну рівність і класовий підхід до розв'язання соціальних завдань. Всі ці дискусії були однозначно „розв'язані” прийняттям постанови 1936 р., яка фактично заборонила практичне застосування психодіагностичних методів і всі дослідження у цій галузі. Втрати психологічної науки, пов'язані з розгромом психотехніки і боротьбою з „педологічними перекрученнями” величезні, оскільки зумовили ліквідацію тих напрямів досліджень, які пов'язували психологію з практикою, а, отже, припинення досліджень щодо вимірювання інтелектуальних здібностей, і як наслідок, вивчення обдарованості як вищого рівня їх розвитку [1; 7].

У наступні десятиліття (1935 – 1970 рр.) у радянській психології розвивався переважно якісний підхід до дослідження розумового розвитку, „який попри своєї продуктивності в розв'язанні численних проблем не зміг охопити всі аспекти психодіагностики” [16, с. 61]. Заслуга відродження психодіагностичних досліджень належить Б. Г. Ананьєву, під курівництвом якого у 1962-1965 рр. здійснювався грандіозний проект комплексного дослідження людини в руслі єдиного фундаментального вчення – людиноведення. Особлива увага приділялася розкриттю основних аспектів індивідуального розвитку людини та її інтелекту шляхом синтезу як даних загальної, диференційної, педагогічної, вікової, соціальної психології, психофізіології, так і одержаних за допомогою психодіагностичних методів (тестів інтелекту, особистісних опитувальників тощо). Відбувається процес активного використання тестів у дослідженнях різних вікових груп, профорієнтації та профвідбору, медико-психологічних дослідженнях (В. М. М'ясищев, 1969; Б. Г. Ананьєв, 1970-1976; Є. І. Степанова, 1971-1974; Л. Ф. Бурлачук, 1977-1975; К. М. Гуревич, 1974-1975 тощо). У цих працях були

одержані оригінальні дані, що збагачували уявлення про індивідуально-психологічні особливості особистості у нормі та патології. Зростання інтересу дослідників до проблем психодіагностики знаменується публікацією праць, присвячених як окремим аспектам, так і психодіагностиці в цілому (В. Г. Норахідзе, 1975; В. М. Блейкер і Л. Ф. Бурлачук, 1978; Л. Ф. Бурлачук, 1979; Е. Т. Соколова, 1980; Б. В. Кулагін, 1984; О. О. Бодальов, В. В. Столін, 1987; Л. Ф. Бурлачук, 1989; Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов, 1989).

Слід зазначити, що у руслі фундаментальних психологічних досліджень були створені передумови для постановки і розв'язання проблеми виявлення і розвитку обдарованості на основі сучасних знань про її природу і методів виховання та навчання, що сприяють розвитку обдарованих дітей та молоді. Про це переконливо свідчать теоретичні та емпіричні праці російських і радянських психологів, які утворюють вихідний базис для розробки теорії обдарованості, методів її діагностики і розвитку, зокрема: фундаментальні дослідження з психології мислення і творчості (С. Л. Рубінштейн, А. В. Брушлінський, Я. О. Пономарьов, В. О. Моляко, О. К. Тихомиров), особистості (Л. І. Божович, М. Д. Левітов, В. М. М'ясищев), індивідуальних відмінностей (Б. М. Теплов, В. Д. Небиліцин, Н. С. Лейтес, Е. О. Голубева, В. М. Русалов, В. С. Мерлін), розвивального навчання (Л. В. Занков, Д. Б. Ельконін, В. В. Давидов, С. Д. Максименко), проблемного мислення і навчання (А. В. Брушлінський, Т. В. Кудрявцев, О. М. Матюшкін), вікової психології (Б. Г. Ананьєв, Д. Б. Ельконін, П. Я. Гальпенін, Д. І. Фельдштейн), здібностей і розумового розвитку (С. Л. Рубінштейн, Б. М. Теплов, О. М. Леонт'єв, В. О. Крутецький, К. К. Платонов, В. Д. Шадріков). Не заглиблюючись в аналіз підходів до проблеми теорії та методів психодіагностики здібностей і загального розумового розвитку дітей, зазначимо, що до достоїнств цих підходів слід віднести особливу увагу до виявлення якісних змістовних і процесуальних індивідуальних характеристик мисленнєвої діяльності учнів, вікових аспектів їх загального розумового розвитку, зв'язку з особливостями процесу навчання, а також спроби цілісного

аналізу когнітивних, мотиваційних, емоційних та інших компонентів особистості, що розвивається.

І хоча прагнення до цілісного розуміння обдарованості характерно для переважної більшості сучасних концепцій обдарованості (Б. М. Теплова, Н. С. Лейтеса, О. М. Матюшкіна, Ю. Д. Бабаєвої, В. І. Панова, М. О. Холодної, В. М. Дружиніна), проте різні автори виділяють різні складові даного феномена і по-різному розуміють їх взаємозв'язки і вимірювання в залежності від віку, статі, впливу зовнішніх і внутрішніх умов тощо, а тому пропонують різні методи виявлення, виховання і навчання обдарованих індивідів. При цьому жодна з існуючих теорій не може задовільно розв'язати коло питань, пов'язаних з їх втіленням у педагогічну практику. Зумовлено це тим, що ні одна з них не визнається загальноновизнаною, єдино вірною і придатною для всіх випадків і обставин.

Водночас без теоретичної бази будь-яка програма ідентифікації обдарованих це лише безсистемний набір окремих прийомів, методик, поглядів, фактів, прикладів, до того ж не завжди адекватних поставленим цілям. Необхідність концептуальних моделей полягає в тому, що вони дозволяють структурувати програми діагностики, виховання і навчання обдарованих, виділяти основні елементи для спостереження, вимірювання або оцінки, визначати послідовність дій, їх можливі варіанти в залежності від змінення умов.

Численність концептуальних підходів віддзеркалює складність природи обдарованості, неможливість вироблення єдиних еталонів і стратегій її діагностики та розвитку щодо різних типів і рівнів прояву обдарованості, вікових етапів, внутрішніх і зовнішніх умов. Переважна більшість зарубіжних концепцій обдарованості (Ф. Ганье, А. Танненбаум, Дж. Рензулі та інші) являє собою узагальнення емпіричних даних і має переважно функціональний характер, пропонуючи більш-менш ефективні системи діагностики і розвитку обдарованості, апробовані в наукових дослідженнях і практичній роботі по вихованню і навчанню обдарованих дітей.

Отже, переважна більшість сучасних психологічних концепцій трактують обдарованість як багатоаспектне і багаторівневе явище. Дослідження і практика навчання довели різноманітність проявів і розвитку обдарованості у різних сферах діяльності (навчальній, науковій, практичній, соціальній, художній, технічній та ін.), у різних видах інтелектуальних здібностей (вербальних, образних, логічних, математичних тощо), творчих можливостях і досягненнях у особистісно значущих видах учіння і діяльності. Результати досліджень продемонстрували важливу роль не тільки когнітивних, але й особистісних якостей, а також соціального оточення в реалізації потенціалу обдарованих індивідів. Незважаючи на відмінності у кількості та якості складових обдарованості в теоріях різних авторів і в розумінні ролі кожного з них у розвитку обдарованості, загальним в цих теоріях є визнання тісної взаємодії, взаємовпливу цих складових на кожному етапі вікового зростання. Результати наукових досліджень і реалізації програм виховання і розвитку, здійсненні на базі сучасних багатомірних моделей обдарованості [4; 5; 11; 12; 14; 16], переконливо свідчать, що виявлення і розвиток обдарованих індивідів вимагає створення умов оточення, які відповідають їх пізнавальним потребам і забезпечують виклик їх пізнавальним можливостям. Особливу роль у забезпеченні цієї відповідності відіграє комплексна і різнобічна психологічна діагностика, спрямована на визначення специфічних можливостей обдарованих, їх потреб у індивідуалізації навчання, а також на виявлення труднощів у навчанні, що виникають у цієї категорії учнів, організації допомоги в їх подоланні.

Вищевикладене дозволяє розглядати психодіагностику обдарованості в єдності зі сприянням розвитку особистості на різних етапах онтогенезу, оскільки специфіка вимог до ідентифікації обдарованих дітей та молоді визначається насамперед складністю самого феномену обдарованості та особливостями їх вікового зростання. Разом з тим складність психологічної діагностики обдарованості зумовлена, з одного боку, унікально своєрідною організацією психіки обдарованої особистості, а з іншого боку, процес

ідентифікації ускладнюється відсутністю на теперішній час адекватних, валідних і надійних методичних засобів вимірювання цього феномену. Саме тому специфіка обдарованості, як фундаментальна характеристика цілісної особистості, потребує комплексного підходу до процедури психодіагностичного обстеження, з використанням методів як кількісного, так і якісного аналізу; предметом же аналізу повинні стати не лише когнітивна, особистісна, мотиваційна й регуляторно-вольова сфери, але й поведінка і соціальна ситуація розвитку. При цьому необхідно враховувати, що сучасна соціальна ситуація розвитку обдарованості повинна передбачати аналіз психоформуючого впливу чинників макросоціального середовища (загальні процеси, що відбуваються в соціально-економічному житті суспільства, освітньому просторі, вплив науково-технічного прогресу тощо) та мікросоціального середовища (система взаємовідносин у сім'ї, з батьками, педагогами, однолітками тощо). За своєю сутністю соціальна ситуація розвитку є своєрідним утворенням, що впливає на формування психіки індивіда і тих відносин, які встановлюються ним із соціальним середовищем. Саме тому соціальну ситуацію розвитку обдарованого індивіда правомірно розглядати як поступове входження його в життя дорослих, реалізацію себе в різних галузях (гра, навчання, творча діяльність), появу дружніх стосунків з однолітками, виокремлення значущих дорослих (батьки, вихователі, педагоги тощо) і встановлення з ними контактів на основі рівноправ'я, самоповаги по відношенню до свого Я та повага до інших. На різних етапах онтогенетичного розвитку обдарованого індивіда повинна змінюватися позиція дорослого з метою надання йому (індивіду) більшої самостійності у розв'язанні життєво значущих проблем, що виникають, оскільки, не одержуючи конструктивного вирішення, вони можуть блокувати розвиток базових складових обдарованості, зокрема, особистісні характеристики, що утворюють її мотиваційне ядро.

Невипадково переважна більшість зарубіжних і вітчизняних фахівців центральною проблемою психології обдарованості вважає саме її психодіагностику, оскільки концепція даного феномену найбільш чітко

втілюється у діагностичному інструментарії.

Зазвичай проблема діагностики обдарованості розглядається на двох рівнях – теоретичному (концептуальному) і психометричному (методичному): на першому визначаються її критерії, а на другому розробляються діагностичні процедури відповідно обраної концепції (методики, прийоми, спрямовані на ідентифікацію особистості). Однак, на думку О.І. Савенкова, результативність діагностики з точки зору об'єктивності даних досягається тоді, коли обстеження продумано в організаційно-педагогічному плані у вигляді поетапної схеми організації обстеження) [11, с.185-189].

Вважається, що найбільш глибоко теоретичні підвалини проблеми діагностики дитячої обдарованості розроблені авторами „Рабочей концепции одаренности” (1998, 2003), в якій до засадничих принципів (ідей) віднесені такі:

- комплексний характер оцінювання різних сторін поведінки і діяльності дитини;
- довго тривалість ідентифікації;
- аналіз поведінки дитини в тих сферах діяльності, які максимально відповідають її нахилам та інтересам;
- використання тренінгових методів; підключення до оцінки обдарованої дитини експертів;
- оцінки ознак обдарованості дитини не тільки щодо актуального рівня її психічного розвитку, але і з урахуванням зони найближчого розвитку;
- переважна опора на екологічно валідні методи психодіагностики [10, с.25].

При цьому використання означених принципів автори оцінюють як „найбільш адекватну форму ідентифікації ознак обдарованості тієї або іншої дитини” [там само, с. 25] у вигляді психолого-педагогічного моніторингу. Не можна не погодитися з О.І. Савенковим, що „деякі зі запропонованих принципів дублюють один одного, формулювання деяких з них неконкретні, а пояснення часто не виправдано скорочені” [11, с.190]. Запропонований автором комплекс

принципів виявлення обдарованих дітей, хоча і „перекликається з точкою зору авторів „Рабочей концепции одаренности”, але при цьому має ряд суттєвих відмінностей” [там само, с. 190]. Охарактеризуємо ці відмінності:

- *принцип комплексного оцінювання* повинен забезпечити виявлення співвідношення рівнів розвитку окремих функцій та здібностей в структурі психіки дитини;
- *принцип довгочасовості* передбачає поетапність і порівняну тривалість, оскільки як сучасний рівень теоретичної розробленості проблеми діагностики обдарованості, так і рівень методичного забезпечення (психодіагностичного обстеження не може бути разовим);
- *принцип використання тренінгових методів і занять* орієнтований на психічний розвиток дитини, дозволяє, реалізуючи довготривалість діагностики, зняти деякі психологічні перепони, які завжди виникають при одноразових обстеженнях;
- *принцип врахування потенційних можливостей дитини* дозволяє з'ясувати рівень майбутніх досягнень у конкретних сферах діяльності та їх соціальну значущість;
- *принцип поєднання екологічно валідних і традиційних методів діагностики* забезпечує як виявлення рівнів розвитку складових обдарованості, виокремлених у сучасних концептуальних моделях, так і характер поведінки і діяльності дитини в реальних ситуаціях;
- *принцип участі різних спеціалістів* передбачає використання методичного інструментарію для кожної категорії учасників діагностичного процесу, спрямованого на оцінку рівня прояву обдарованості;
- *принцип участі дітей в оцінці власної обдарованості* дозволяє їм оцінити свої можливості, а, отже, сприяє розвитку здатності усвідомити масштаб свого таланту [там само, с.189-192].

Спираючись на даний комплекс принципів діагностики дитячої обдарованості. О.І. Савенков запропонував свій варіант схеми організації

психодіагностичного обстеження старших дошкільників і молодших школярів, яка включає 4 етапи:

- *етап пошуку інформації про дитину* (від батьків, педагогів, практичних психологів і самих дітей);
- *етап оціночно-корекційний*, орієнтований на уточнення, конкретизацію інформації, одержаної на попередньому етапі (проведення тренінгових занять за спеціальними програмами, спрямованими на розвиток творчого мислення та психосоціальної сфери дитини);
- *етап самостійної оцінки* (пропонується добровільне відвідування дітьми додаткових занять, яке розглядається як важливий індикатор їх обдарованості, оскільки прояв схильності до підвищених інтелектуальних навантажень характерна риса обдарованої дитини);
- *етап підсумковий* передбачає узагальнення даних, одержаних на попередніх етапах обстеження, щодо ступеня обдарованості дітей, дозволяючи „побудувати” прогноз майбутнього розвитку кожного з них [там само, с.192-194].

Відомий спеціаліст в галузі психодіагностики інтелектуальних можливостей особистості М.А. Холодна вважає, що „сучасний рівень психологічної науки не дозволяє на основі індивідуального результату виконання того або іншого психологічного тесту (психометричного тесту інтелекту, особистісного опитувальника, проективної методики і т.п.) перейти до психологічного діагнозу і, тим більше, до прогнозу поведінки конкретної людини” [15, 66-67]. Враховуючи багатий досвід використання „психологами-практиками психологічних методик в рамках парадигми розвитку особистості”, автор вважає, що вона (парадигма) „змінює вимоги до цілей психологічного тестування і визначає нові форми психологічної роботи з дітьми” [15, 66-67; курсив автора]. Особливої уваги, на думку М.О. Холодної, заслуговують такі моменти процедури тестування:

- 1) „багаторазовість обстеження на достатньо тривалому відрізку часу

з використанням численних психологічних методик”;

2) „використання окремих психометричних тестів інтелекту в рамках процедури *психолого-педагогічного моніторингу*”;

3) „включення психологічного тестування в навчальний процес і його проведення в зв'язку з *навчальною діяльністю дитини*”;

4) „проведення тестування для оцінки дійсних інтелектуальних можливостей дитини в тій предметній галузі, яка відповідає *нахилам і інтересам учня*”;

5) „використання як засобів одержання інформації про учня не тільки стандартизованих методик (психометричних тестів інтелекту, особистісних опитувальників), але й *якісних методів*, у тому числі спостереження, бесіди, анкетування, аналізу продуктів діяльності, самоопису ... ігрових і тренінгових методів” [там само, с. 74; курсив автора].

Дотримання даних вимог до процедури тестування, змінюючи вектор використання психометричних тестів інтелекту, забезпечує, на думку автора, „створення умов для розвитку інтелектуальних ресурсів особистості, сприяючи тим самим вибудовуванню індивідуальної інтелектуальної біографії” [там само, с.74].

Таким чином, комплекс досліджень науковців лабораторії психології обдарованості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України щодо розробки методів і методик визначення психодіагностики обдарованості [2; 4; 5; 6; 8; 9; 12; 13; 14] теоретико-методичні напрацювання фахівців у галузі психології обдарованості дозволяють стверджувати, що найважливіше призначення психодіагностики повинно полягати не тільки у з'ясуванні психологічних особливостей обдарованих дітей та молоді, а й у забезпеченні узгодженості процесу навчання з індивідуальною траєкторією розвитку обдарованості. Разом з тим визначення результативності навчання на кожному віковому етапі необхідно супроводжувати наданням психолого-педагогічної допомоги обдарованим з метою запобігання і розв'язання проблем їх розвитку та самореалізації.

Враховуючи системний характер обдарованості як психічного явища, її не можна ототожнювати з окремими психічними процесами або здібностями: пізнавальними чи когнітивними (сприйняттям, мисленням, пам'яттю, увагою, уявою тощо), емоційними (здатністю емоційно включатися у діяльність, що виконується), регуляторно-вольовими (здатністю тривалий час займатися певним видом діяльності) тощо. Обдарованість – складне психічне утворення, в якому індивідуально-своєрідно взаємодіють пізнавальні, емоційні, регуляторні та інші здібності людини. У такому контексті обдарованість правомірно розглядати як системну якість, що функціонально інтегрує різні психічні процеси, стани і риси особистості. Саме рівень і якість сформованості здатності до довільної регуляції ними забезпечує успішне оволодіння і виконання індивідом діяльності в соціально загальноприйнятих формах (навчальній – академічна або інтелектуальна обдарованість; художній – образотворча обдарованість, музична обдарованість; спортивній – психомоторна обдарованість; винахідницький – технічна обдарованість; управлінський – соціальна або лідерська обдарованість тощо). Як вже зазначалося раніше, складність виявлення обдарованості полягає в тому, що переважна більшість методик і, зокрема, психометричних, орієнтовані на результативну сторону прояву психічних процесів, здібностей, діяльності та обдарованості індивіда. Тому застосування їх дозволяє фіксувати лише результативний (продуктивний) рівень прояву обдарованості, який виявляється у високих досягненнях у тому чи іншому виді діяльності. Процесуальний же рівень прояву обдарованості у вигляді здатності до довільної регуляції індивідом своїх пізнавальних дій, емоційних станів і поведінки в цілому залишається нерозкритим. Зумовлено це тим, що тести, по-перше, „працюють” з окремими видами психічних процесів або здібностей, а не з їх системною взаємодією при виконанні реальної діяльності; по-друге, тести спрямовані на оцінку результативної сторони психічних процесів, яка залежить від багатьох зовнішніх і внутрішніх чинників і не мають відношення щодо діагностуючої здібності (ставлення індивіда до тестування, його самопочуття, гумор тощо), тоді як процесуальні та системні

механізми даної здібності процедурою тестування не завжди виявляються. Розкриття особливостей системної взаємодії психічних можливостей індивіда (пізнавальних, емоційних, регуляторно-вольових, мотиваційних тощо) потребує застосування таких принципів діагностики обдарованості, які забезпечують одержання надійної та об'єктивної інформації щодо рівня сформованості в обдарованих здатності до довільної регуляції своїми можливостями.

Дані міркування дозволяють стверджувати, що призначення моделі психодіагностичного обстеження полягає у визначенні підґрунтя для одержання об'єктивної інформації щодо можливостей розвитку і реалізації у майбутньому обдарованості у кожного обстежуваного індивіда.

Схематично концептуальна модель психодіагностики обдарованості представлена на рис.1. Модель передбачає вісім етапів діагностичного процесу, які пов'язані між собою і дозволяють одержувати різнобічну інформацію щодо визначення специфічних можливостей обдарованих, їх потреб у індивідуалізації навчання, а також труднощів, що виникають у цієї категорії учнів на різних вікових етапах.

Рис. 1. Комплексна модель психодіагностики обдарованості
(основні етапи, методи і результати комплексної оцінки обдарованості)

Етап обстеження	Досліджувані компоненти обдарованості	Методи діагностики	Джерело інформації	Результати діагностики
1	2	3	4	5
Попередньо-пошуковий етап	Виявлення проявів обдарованості в різних видах діяльності, поведінці, особливостей пізнавального стилю, інтересів, мотивації	Дані спостереження, рейтингові шкали, оцінка ознак обдарованості, анкетування	Вихователі, педагоги, викладачі, психологи, батьки	Збір інформації
Пошуково-інформаційний етап	Виявлення особливостей соціальної ситуації розвитку	Опитувальники, бланки-переліки, інтерв'ю	Батьки, інші члени родини	Збір інформації
Оціночний етап	Виявлення особистісних характеристик	Опитувальники, інтерв'ю, співбесіди	Однолітки, друзі, члени гуртків	Відомості про здібності, академічні досягнення, про позашкільні інтереси і творчі можливості
Етап самостійної оцінки	Оцінка здібностей, мотивації, успіхів, труднощів у навчанні та спілкуванні	Порівняльні оцінки знайдених способів діяльності, поведінки	Самі обстежувані	Відомості про інтереси, захоплення, особливості мотивації, особисті риси, проблеми у навчанні та спілкуванні. Попереднє узагальнення інформації
Етап експертної оцінки продуктів діяльності	Визначення рівня оригінальності способу розробки проєктів, програм	Кількісні та якісні оцінки знайдених способів діяльності	Педагоги, викладачі, експерти, спеціалісти у відповідних галузях, психологи	Характеристики представлених продуктів діяльності за рівнем самостійності, оригінальності, новизни
Етап психологічного тестування	Виявлення інтелектуального, творчого й особистісного розвитку	Система психометричних тестів	Кваліфіковані психодіагности	Тестові показники інтелектуального, творчого, особистісного розвитку. Узагальнення інформації щодо індивідуально-психологічної картини розвитку
Розвивально-корекційний етап	Розвиток здатності самостійно долати стереотипні засоби діяльності, поведінки, спілкування	Система ігрових, тренінгових занять, моделювання діяльності	Кваліфіковані тренери-психологи	Нова інформація щодо можливостей розвитку обдарованості. Визначення траєкторії індивідуального розвитку обдарованості залежно від її типу та віку досліджуваного
Підсумковий етап	Розвиток здатності до довільної саморегуляції своїх пізнавальних дій, емоційних станів і поведінки в цілому	Система проблемно-розвивальних ситуацій	Способи розв'язання проблемних ситуацій у вигляді різних видів діяльності	Розробка рекомендацій щодо розвитку здатності бути суб'єктом процесу свого розвитку

При розробці моделі психодіагностичного обстеження, були враховані загальні принципи діагностики, зокрема:

- *принцип комплексності*, сутність якого полягає в урахуванні об'єктивної і суб'єктивної інформації з різних джерел (учнів, їх батьків, педагогів, психологів, експертів);
- *принцип системності діагностичного обстеження та інтерпретації його результатів* (з'ясування різнобічних показників у складності та взаємодії їх зв'язків);
- *принцип вікового підходу* (врахування вікових особливостей при застосуванні засобів діагностики, постановці діагнозу, формулюванні рекомендацій);
- *принцип динамічності* (забезпечення довготривалих або повторних обстежень і спадкоємності їх показників).

Це дозволило визначити зміст, послідовність і взаємозв'язок етапів діагностичного обстеження відповідно вікового зростання особистості. Разом з тим з метою забезпечення максимальної результативності психодіагностичного обстеження були застосовані специфічні принципи ідентифікації щодо визначення рівня сформованості у обстежуваних здатності свідомо здійснювати регуляцію своїми пізнавальними діями, емоційними станами і поведінкою в цілому, а, отже, здатності бути суб'єктом власного саморозвитку. До принципів, які спрямовані на розкриття системної взаємодії психічних можливостей індивіда нами віднесені:

- *принцип організації ігрових і тренінгових занять*, в межах яких здійснюється певний розвивальний або коригуючий вплив;
- *принцип моделювання виду діяльності*, при виконанні якого предметом діагностичної процедури виступає здатність досягнення результатів (у вигляді спеціально побудованих навчальних занять);
- *принцип спостереження*, спрямований на фіксацію індивідуальних особливостей виконання діяльності та поведінки індивіда.

Використання цих принципів дозволяє розширити діапазон об'єктивних даних щодо сформованості в обстежуваного здатності до довільної регуляції своїми психічними можливостями, а, отже, визначити наявність не тільки актуальної, але й потенційної обдарованості. Особливого значення використання даних принципів набуває, з одного боку, при виявленні прихованих здібностей в обдарованих індивідів, а з другого, наявності дисинхронії, та психологічних бар'єрів, які утруднюють розвиток обдарованості у дітей та молоді.

Висновки і перспективи подальших досліджень проблеми. Результати наукових досліджень і реалізації програм виховання і розвитку, здійсненні на базі сучасних багатомірних моделей обдарованості, переконливо свідчать, що виявлення і розвиток обдарованих індивідів вимагає створення таких умов оточення, які, відповідаючи пізнавальним потребам, забезпечують виклик їх пізнавальним можливостям. Особливу роль у забезпеченні цієї відповідності відіграє комплексна і різнобічна психологічна діагностика, спрямована на визначення специфічних можливостей обдарованих, їх потреб у індивідуалізації навчання, а також на виявлення труднощів у навчанні, що виникають у цієї категорії учнів, організації допомоги в їх подоланні. Разом з тим теоретичний аналіз підходів до проблеми психодіагностики дозволяє сформулювати основні концептуальні положення щодо розробки і використання процедури ідентифікації обдарованості:

- психодіагностику обдарованості необхідно розглядати в єдності зі сприянням розвитку особистості на різних етапах онтогенезу;
- найважливіше призначення психодіагностики повинно полягати не тільки у визначенні психологічних особливостей обдарованих дітей та молоді, а й у забезпеченні узгодженості процесу навчання з індивідуальною траєкторією розвитку обдарованості;
- на кожному віковому етапі визначення результативності навчання необхідно супроводжувати наданням психолого-педагогічної допомоги обдарованим дітям та молоді з метою запобігання і

розв'язання їх проблем;

- результативність психодіагностичного обстеження обдарованих дітей та молоді з необхідністю передбачає використання комплексу принципів, які спроможні забезпечити одержання всебічної інформації щодо можливостей становлення обдарованої особистості у майбутньому.

Напрацювання науковців лабораторії психології обдарованості дозволяє стверджувати, що побудова концептуальної моделі психодіагностичного обстеження обдарованих вимагає врахування специфіки типів обдарованості (а, отже, забезпечувати гнучкість використання методичного інструментарію), а з другого, особливості вікового періоду становлення обдарованого індивіда. Важливою складовою кожного етапу психодіагностичного обстеження обдарованих виступає об'єктивна оцінка проявів обдарованості, що дозволяє врешті-решт з'ясувати підґрунтя для об'єктивної ідентифікації можливостей в майбутньому реалізації обдарованості у дітей та молоді. А, отже, застосування розробленої моделі психодіагностики обдарованості забезпечує не лише діагноз щодо потенційних можливостей індивіда, але й дозволяє визначити ймовірну траєкторію індивідуального розвитку обдарованої особистості (інакше кажучи наблизитися до здійснення прогнозу на основі різнобічної інформації щодо кожного обстежуваного).

Унікальність представленої концептуальної моделі психодіагностики обдарованості полягає в тому, що прогноз можливостей її розвитку ґрунтується на використанні специфічних принципів, які забезпечують розкриття особливостей системної взаємодії психічних можливостей індивіда (пізнавальних, емоційних, регуляторно-вольових, мотиваційних тощо), а саме: на принципі організації ігрових і тренінгових занять, у межах яких здійснюється певний розвивальний або корегуючий вплив; принципі моделювання того виду діяльності, в якій здатність до досягнення результатів і виступає предметом діагностичної процедури (у вигляді спеціально побудованих навчальних занять); принципі спостереження (фіксації

індивідуальних особливостей виконання діяльності та поведінки індивіда). Застосування цих принципів забезпечує розширення діапазону об'єктивних даних щодо сформованості в обстежуваних здатності до довільної регуляції своїх психічних можливостей і тому дозволяє визначити наявність не лише актуальної, а й потенціальної обдарованості. Особливого значення застосування цих принципів набуває, по-перше, при виявленні прихованих здібностей обдарованих дітей та визначення індивідуальної стратегії їх розвитку в майбутньому; по-друге, наявності дисинхронії, а також емоційних, особистісних та інших психологічних бар'єрів, що утруднюють становлення обдарованості у дітей та молоді; і, нарешті, з'ясуванні особливостей розвитку основних типів обдарованості.

Щодо подальшого розв'язання широкого кола методологічних і практичних аспектів проблеми, пов'язаних з відродженням і нарощуванням потенціалу обдарованості дітей та молоді пов'язується нами зі створенням освітнього середовища як такої сукупності умов для навчання, розвитку, індивідуалізації та соціалізації обдарованої особистості, що сприяє прояву і розвитку її обдарованості у відповідності з природними задатками, інтересами, вимогами вікової соціалізації, з одного боку, і соціальним запитом, з іншого.

Summary

The article presents a conceptual model of psycho-diagnostic inspection of gifted children and youth, with such model being aimed to disclose of the system interaction of the psychic abilities of the person.

Key words: giftedness, psychodiagnostics, the social situation of development, principles of diagnostic skills.

Список використаних джерел

1. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика: Учебник для вузов / Л. Ф. Бурлачук // СПб: Питер. 2006. – 351 с.
2. Взаємозв'язок когнітивних та особистісних чинників у розвитку обдарованості: монографія / Р.О.Семенова, Д.К.Корольов та ін./ за ред. Семенової Р.О., К.: Педагогічна думка. – 2008. – 144 с.
3. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 Т. / Л. С. Выготский // М.:

Педагогика, 1983. – Т. 5, - 368 с.

4. Корольов Д.К. Проблеми та перспективи розвитку психодіагностики обдарованості // Актуальні проблеми психології: Психологія обдарованості: Збірник наукових праць / За ред. С.Д.Максименка та Р.О.Семенової. – Т.:6 – Вип.. 4 – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.. І.Франка, 2009. – С. 26-40
5. Корольов Д.К. Діагностичні можливості Шкали оцінювання поведінкових характеристик кращих учнів / Д.К. Корольов // Актуальні проблеми психології: Психологія обдарованості: Збірник наукових праць / За ред. С.Д.Максименка та Р.О.Семенової. – Т.:6 – Вип. 5 – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.. І.Франка, 2010. – С. 23-31.
6. Мельник М.О. Психодіагностика інтелектуальної обдарованості: критерії, показники, перспективи дослідження // Актуальні проблеми психології: Психологія обдарованості: Збірник наукових праць / За ред. С.Д.Максименка та Р.О.Семенової. – Т.:6 – Вип.. 4 – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.. І.Франка, 2009. – С. 88-98
7. Психологическая наука в России XX столетия: проблемы, теории и история / Под ред. А. В. Брушлинского // М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 1997. – 576 с.
8. Психологические факторы развития одаренной личности: Монография / Р.А.Семенова-Пономарева, Д.К.Корольов и др. / Под. ред. Р.А.Семенової-Пономаревой – Житомир: Изд. ЖГУ им. И. Франка, 2007 – 186с.
9. Психологічний інструментарій визначення рівня обдарованої особистості / За ред. Семенової Р.О. – Житомир, Вид-во ЖДУ імені І.Франка, 2008, - 160 с.
10. Рабочая концепция одаренности / Под. ред.. Богоявленской Д.Б. и Шадрикова В.Д. // М., 1998. – 43 с.
11. Савенков А.И. Психология детской одаренности /А.И. Савенков // М.: Генезис, 2010. – 440 с.
12. Семенова Р.О. Теоретико-методологічні засади розробки проблеми обдарованості: здобутки і перспективи / Р.О.Семенова // Актуальні проблеми психології: Психологія обдарованості: Зб. наукових праць / За ред.. С.Д.Максименка та Р.О.Семенової. – Т. 6. – Вип. 3. – Житомир: Вид. ЖДУ ім. І.Франка, 2008. – С. 23-36
13. Семенова Р.О. Теоретико-методологічний аналіз основних підходів до діагностики інтелекту як показника обдарованості / Р.О.Семенова // Актуальні проблеми психології: Психологія обдарованості: Зб. наукових праць / За ред..

- С.Д.Максименка та Р.О.Семенової. – Т. 6. – Вип. 4. – Житомир: Вид. ЖДУ ім. І.Франка, 2009 – С. 5-26.
14. Семенова Р.О. Обдарованість як проблема сучасної освіти / Р.О. Семенова // Актуальні проблеми психології: Психологія обдарованості: Збірник наукових праць / За ред. С.Д.Максименка та Р.О.Семенової. – Т.:6 – Вип. 5 – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.. І.Франка, 2010. – С. 7-22.
  15. Холодная М.А. Психологическое тестирование и право личности на собственный вариант развития / М.А.Холодная // Психология. Журнал высшей школы экономики. – 2004. – Т.І, №2. С. 66-75.
  16. Щебланова Е.И. Психологическая диагностика одаренности школьников: проблемы, методы, результаты исследований и практики / Е.И.Щебланова / - М.: Изд. Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд. НПО «МОДЭК», 2004. – 368с.
  17. Экземплярский В.М. Проблема одаренности / М.: Русский книжник, 1923, - 136 с.

УДК 159.928

Д. К. Корольов

ДІАГНОСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ МЕТОДУ ОЦІНКИ ПРОЯВІВ ОБДАРОВАНОСТІ

Анотація

Метою представленої роботи стало дослідження в культурному контексті України діагностичних можливостей методу оцінки ознак обдарованості. Результати показують, що метод є інформативним інструментом, який надає важливі дані, недосяжні за допомогою інших методів ідентифікації обдарованості. Висвітлені також результати емпіричного аналізу діагностичних можливостей методу оцінки стабільності ознак обдарованості.

Ключові слова: обдарованість, психодіагностика, валідність, надійність.

Аннотация

Целью представленной работы стало исследование в культурном контексте Украины диагностических возможностей метода оценки признаков одаренности. Результаты показывают, что метод является информативным инструментом, предоставляющим важные данные, недоступные с помощью других методов идентификации одаренности. Освещены также результаты эмпирического анализа диагностических возможностей метода оценки стабильности признаков одаренности.

Ключевые слова: одаренность, психодиагностика, валидность, надежность.

Постановка проблеми. Ефективну ідентифікацію обдарованості слід